

اعجاز قرآن

درس بیست و چهارم

استاد : حجت الاسلام و المسلمین صادق نیا

آموزشیار : سرکار خانم حیدری

ششمین وجه از وجوه اعجاز بیانی در دیدگاه آیت الله معرفت، پیوستگی در ساختار قرآن است که با زیرشاخه های مختلفی طرح ریزی شده است. در این دیدگاه ارتباط و نظم و پیوستگی در مفاهیم آیات و سوره ها پی گیری می شود. مباحث این بخش با مفهوم تناسب و انواع آن، آغاز می شود و نمونه هایی برای وجود تناسب در آیات قرآن، آورده می شود. سپس به بحث وحدت موضوعی در سوره و پیروان آن نظریه می پردازیم و در پایان برای نمونه، سوره حمد را جهت بیان یکپارچگی آیاتش، بررسی می کنیم .

تناسب میان اجزاء کلام یکی از زیبایی‌های بیان شمرده می‌شود. قرآن به عنوان کتاب آسمانی مسلمانان و بیان الهی از این تناسب به بهترین شکل ممکن برخوردار می‌باشد. برای تبیین بهتر این مسئله، شایسته است که در آغاز به معنای تناسب اشاره شود. برای ارائه معنای تناسب به تعریفی که سیوطی ارائه کرده است بسنده می‌کنیم. او در این باره می‌گوید: «مناسبت» در لغت به معنای مشابهت و هماهنگی، و مقارن و نزدیک بودن است. در آیات قرآن، مقصود از مناسبت، وجود معنایی است که رابط میان آیات باشد، از قبیل آن که، آن معنا عام یا خاص، عقلی یا حسی یا خیالی، و یا دیگر انواع روابط و تلازم‌های ذهنی باشد.^۱

انواع تناسب و نظر آیت الله معرفت

مسئله تناسب و هماهنگی در آیات قرآن را از زوایای مختلفی می‌توان بررسی کرد. برخی از این هماهنگی‌ها از این قرارند: ۱. گاهی تناسب در بین آیاتی است که همگی به دلیل یک مناسبت نازل شده‌اند. بنابراین مجموعه آیاتی که در موضوع واحدی نازل شده‌اند، ضرورتاً باید در بینشان نوعی ارتباط باشد؛ به همین اعتبار یک کلام محسوب می‌شوند، که برای رساندن هدف واحدی نازل گشته‌اند و رابطه بین صدر و ذیل آیات از اول تا آخر، از ضروریات عقلیه است.

۲. گاهی ارتباط بین همه آیات یک سوره و تناسب بین آنها مطرح است که آیات آن سوره از اول تا آخر، به هم مربوط بوده، و دارای تناسب عقلایی می‌باشد؛ زیرا یک سوره عبارت است از یک مجموعه واحد که این آیات را در قالب یک سوره جمع نموده، و مجموعه ای را تشکیل داده است، به طوری که مراد آیات، لحن، و سنخیت آن‌ها دارای کمیّت و کیفیّت خاصی می‌باشد.

۳. گاهی تناسب و ترابط، بین سیاق هر آیه و کلمه آخر آن و به اصطلاح بین سیاق و فواصل آیات می‌باشد.

برخی از دانشمندان اسلامی تناسب چهارمی را نیز مطرح نموده و خیال کرده‌اند که وجود چنین ارتباطی نیز بین آیات لازم است، و آن عبارت از تناسب لازم بین خاتمه سوره قبل با ابتدای سوره بعد. ولی این مسأله جز تکلف، چیز دیگری

^۱. مانند: سبب و مسبب، علت و معلول، نظیر هم بودن، ضد هم بودن و... الاتقان، سیوطی، ج ۲، ص ۳۴۳.

نیست و چندان فایده‌ای هم بدان مترتب نیست. گذشته از این که دلیلی که این نوع روابط و تناسب خاص را اثبات نماید، وجود ندارد.

نظر آیت الله معرفت درباره تناسب آیات : تناسب و هماهنگی و ارتباط معنوی که بین آیات به اثبات رسیده، همان تناسب و ارتباط میان آیاتی است که با هم نازل گشته و یا در محدوده یک سوره قرار گرفته و از یک وحدت موضوعی جامع، که تمام اهداف و مقاصد سوره‌ها را در بر گرفته، برخوردار است.

تناسب در آیات مشکل :

برقراری تناسب در برخی آیات گاهی برای مفسران مشکل بوده است . به نظر زرکشی، گاه مناسبتی که بین اجزاء یک جمله و عبارت، برقرار می‌شود، از تضاد بین دو ضد، تشکیل می‌شود.^۱ وی بر این نظر است که اگر در تناسب آیات سوره-ها دقت کنیم متوجه تناسب میان آیات آن خواهیم شد؛ اما گاهی وجه تناسب آیات، برای برخی از افراد، قابل فهم نیست، در این صورت است که تأمل و دقت بیشتری را می‌طلبد؛ زیرا قرآن، کلام حکیم مطلق است، و به واسطه آن، تمام عقلای عالم را به تح دّی فراخوانده و همگان را از آوردن مثل آن، برای ابد نا امید کرده است؛ بنابراین باید دارای حکمت بالغه باشد. وی سپس مثال‌هایی را می‌آورد که برای نمونه به یکی از آنها اشاره می‌کنیم: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْآهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ النَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا»^۲ در این جا این سوال مطرح می‌شود که چه تناسبی بین «اهله» و وارد شدن به خانه‌ها از پشت بام وجود دارد؟

زرکشی درباره این آیه می‌آورد: برخی از دانشمندان آن را از باب استطراد، به شمار آورده اند. امیر العلوی در کتاب «الطراز» خود می‌گوید: «انتقال از یک مطلب به مطلب دیگر، با کمترین تناسبی در نظر متکلم، در نظر گرفته می‌شود. به نظر وی، گویی که خواسته است ابتدای کلام، مقدمه‌ای برای ورود به مطلب و مقصود اصلی باشد ولی این انتقال از مقدمه به

^۱ وی می‌افزاید، از جمله عادات و سبک‌های قرآن کریم، این است که به دنبال بیان احکامی، معمولاً «وعد و وعید» می‌دهد؛ زیرا ذکر وعد و وعید، به دنبال بیان احکام، ایجاد انگیزه در مکلفین می‌کند. سپس آیات مربوط به توحید، تنزیه و تقدیس پروردگار را به دنبال آن می‌آورد تا اینکه مکلف، عظمت و بزرگی مقام ذات حق را، به طور جدّی و صحیح، درک نماید. مانند: مناسبتی که بین رحمت و عقاب، که بعد از تشویق و بازداشتن برقرار می‌شود.

^۲ (ای پیغمبر) از تو سؤال کنند که سبب بدر و هلال ماه چیست؟ جواب ده که در آن تعیین اوقات عبادات حج و معاملات مردم است. و نیکوکاری بدان نیست که از پشت دیوار به خانه درآید بقره/۱۸۹

ذی‌المقدمه با رعایت کمترین مناسبت بین آندو، انجام شده است. با این حال از لطف و لطافت و براعتی حکایت می‌کند، و آن را از نوآوری‌ها و شگفتی‌های قرآن، و صناعت بلاغت علم بدیع، قرار می‌دهد.

زمخشری در مورد تناسب این آئی می‌گوید: همین که خداوند، آلت مربوط به مراسم حج را بیان فرمود، با لطافت خاصی به بیان یک م‌شکل بزرگ اجتماعی، روی آورد که درمان آن لازم بود و برای جامعه، یک امر حیاتی به شمار می‌آمد. این مساله همان عادت عرب جاهلی بود که وقتی برای حج، مُحرم می‌شد، هرگز به چهاردیواری یا خانه و حتی خیمه‌ای وارد نمی‌شد، بلکه اگر از ساکنان شهر یا دهی بود، از پشت دیوار یا از بام خانه، سوراخی ایجاد می‌کرد و از آنجا وارد و خارج می‌شد. اگر چادر نشین بود، از پشت چادر، راه ورود و خروج باز می‌کرد و هرگز از در چادر وارد نمی‌شد. این عادت، بدعتی ناپسند بود که هیچ دلیل موجهی نداشت. گرچه، سوال درباره اهلّه برای حج، فایده زیادی نداشت، همین که عرب جاهلی در مورد آن سوال کرد و این مساله در زندگی مردم نقش داشت، بنابراین خداوند این فرصت را مناسب دید و به یک موضوع مهمتری اشاره فرمود.

وحدت موضوعی آیات :

یکی دیگر از ویژگی‌های قرآن، وجود تناسب معنوی میان آیات هر سوره است، گرچه همه آیات سوره، با هم و یک جا نازل نگشته و به صورت پراکنده با فاصله‌های زیاد یا کم نازل شده باشند، البته پراکندگی در نزول آیات (که به جهت مناسبت‌های گوناگون بوده)، طبیعتاً اقتضا می‌کند میان دسته‌های مختلف آیاتی که به مناسبت‌های مختلف نازل شده‌اند، رابطه و تناسبی وجود نداشته باشد، و این پراکندگی در نزول باید در چهره مجموع آیات هر سوره، به خوبی هویدا باشد. اما با دقتی که دانشمندان به ویژه در عصر اخیر در محتوای سرتاسر هر سوره انجام داده‌اند به این نتیجه رسیده‌اند که هر سوره هدف یا هدف‌های خاصی را دنبال می‌کند که جامع میان آیات هر سوره است و امروزه به نام «وحدت موضوعی» در هر سوره خوانده می‌شود. همین وحدت موضوعی است که وحدت سیاق سوره را تشکیل می‌دهد و مساله اعجاز در همین نکته است که با اینکه پراکندگی در نزول، عدم تناسب را اقتضا می‌کند، اما تناسب و وحدت سیاق در هر سوره قرآن به خوبی مشهود است.

دانشمندان بر ادعای وحدت موضوعی آیات، دلایلی را ذکر می‌کنند:

۱. تفاوتی که بین عدد آیات در سوره‌هاست، نمی‌تواند اتفاقی باشد، زیرا اتفاقی بودن به معنی نسنجیده و تهی از حکمت و بی سبب بودن می‌باشد؛ درحالی که صدور هر گونه عمل حساب نشده از فاعلی حکیم، ممتنع است.

۲. سوره‌های قرآن به ویژه سوره‌های کوتاه، بیشتر به طور کامل و یکجا نازل شده‌است.

۳. سوره‌های دیگر که آیات آن‌ها در طول مدت و پراکنده، نازل شده، با نزول بسم الله الرحمن الرحيم آغاز می‌گردید؛ و هر آیه یا آیاتی که پس از بسم الله الرحمن الرحيم نازل می‌گشت، با دستور پیامبر اکرم (ص) به دنبال آیات پیشین ثبت می‌گردید، تا بسم الله دیگری نازل گردد که پایان سوره قبل و آغاز سوره بعد را اعلام نماید.

بنابراین تعداد آیات هر سوره و ترتیبی که میان آیه‌های هر سوره وجود دارد، توقیفی است و با وحی و دستور پیامبر انجام گرفته است. اختلاف عدد در آیات هر سوره هدفی را دنبال می‌کند که با پایان یافتن بیان هدف، سوره پایان می‌یابد. این اختلاف هرگز به صورت اتفاقی نبوده و همین جهت است که وحدت موضوعی یا وحدت سیاق و رابطه معنوی و تناسب نزدیک هر سوره را تشکیل می‌دهد.

تاریخچه توجه به وحدت موضوعی سوره‌ها :

مفسرین متاخر به این حقیقت پی برده‌اند و در پی آنند تا به اهداف ویژه هر سوره دست یابند؛ از جمله علامه طباطبایی و نیز سید قطب که در مقدمه تفسیر هر سوره طبق برداشت خود، هدف آن را به اختصار توضیح می‌دهند. «عبدالله محمود شحاته»، از شاگردان سید قطب، کتابی به نام «اهداف کلّ سورة و مقاصدها» تالیف نموده است. در آغاز قرن اخیر شیخ محمد عبده صاحب تفسیر المنار، همین نظریه را دنبال و مساله «الوحدة الموضوعية للسورة» را مطرح کرده و اصرار دارد که فهم هدف هر سوره کمک شایانی است به مفسر تا به طور دقیق به مقاصد سوره پی ببرد و به معانی آیه‌های هر سوره نزدیک شود. شاگرد وی رشید رضا در تفسیر المنار، این نظر استاد را به خوبی توضیح داده است. خلاصه، متاخرین در این باره تاکید دارند که هر سوره دارای یک جامعیت واحدی است که در انسجام و به هم پیوستگی آیات نقش دارد و

اولین وظیفه مفسر، پیش از ورود به تفسیر آیات، به دست آوردن آن وحدت جامع حاکم بر سوره است تا به خوبی بتواند به مقاصد سوره دست یابد.

مثالی از قرآن : سوره فلقحة الكتاب

آنچه در این سوره کوتاه بیان شده تصویر ی از جایگاه بنده، در مقابل پروردگار است که با خشوع و زاری به سوی او، هدایت به راه راست و دست یابی به نعمت های او را درخواست می کند. این معانی در سبکی زیبا و ظریف آمده است. این سوره در سه مقطع چیده شده و هر مرحله، مقدمه ای برای ورود به مرحله دیگر است. در این میان، آداب گفتگوی میان بنده و مولایش بیان شده که چگونه او را ستایش می کند، سپس از همه کس دل می پیژد و تنها به سوی او رومی آورد و پس از آن، در سبکی لطیف حاجتش را می خواهد. از شکل غایب به مخاطب منتقل می شود،^۱ گویا در پرده بوده و آنگاه بهره حضور را می چشد.

زمخشری می گوید: هنگامی که بنده سخنش را که ناشی از حضور قلب است، با حمد مولایش آغاز می کند که عبارت: «الْحَمْدُ لِلَّهِ» دلالت می کند که تنها او را بر این حمد اختصاص داده و شایسته این سپاس می داند. هنگامی که به آئ «رَبِّ الْعَالَمِينَ» می رسد، اعتراف می کند که او پرورش دهنده همه موجودات است و چیزی توان بیرون رفتن از ملکوت او را ندارد. انتقال به این سخن: «الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» بیانگر این است که او با انواع نعمتهایش بخشنده است. پس از این، در پایان این توصیفات بزرگ می گوید: «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» که دلالت دارد بر اینکه خداوند مالک همه چیز در روز جزاست. از آغاز سوره حمد، بنده خدا با هر عبارت بر قدرت خداوند می افزاید (و اعتراف بر آن قدرت کثیر می کند) و با این عبارت آخر، آن را به اوج می رساند. اختصاص دادن او با این خطاب، «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» که نهایت خاکساری و یاری گرفتن از او در مسائل مهم است: نهایت انقطاع بنده نسبت به مولایش را می فهماند که زمینه شفاعت را فراهم می کند تا حاجت خویش را طلب نماید.

^۱ «بسم الله الرحمن الرحيم . الحمد لله رب العالمين . الرحمن الرحيم مالک يوم الدين» تا اینجا عبارات به صورت غایب، بکار رفته است؛ ولی بعد از این می فرماید: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ . اهدنا ...» که در این عبارتها، خداوند مستقیماً مخاطب قرار می گیرد.

چکیده :

۱. گاهی تناسب، میان تعدادی از آیات است که با هم نازل شده اند؛ گاهی هم تناسب در آیاتی بحث می‌شود که در یک سوره جمع شده‌اند و گاهی هم تناسب بین سیاق آیه و فواصل، مورد بحث قرار می‌گیرد .
۲. نوع دیگری از تناسب که برخی آن را پذیرفته اند تناسب میان پایان یک سوره و آغاز سوره بعد است که البته آیت الله معرفت، آن را نمی‌پذیرد .
۳. گر چه فهم تناسب در برخی آیات، مشکل است، اما با تدبیر و تأمل، قابل دستیابی است.
۴. پیروان وحدت موضوعی سوره‌ها، تفاوت تعداد آیات در سوره‌ها، نزول یکباره برخی سوره‌ها و وجود بسم الله در آغاز هر سوره را از دلایل حاکم بودن یک غرض واحد در سوره‌ها می‌دانند.
۵. مفسرین متأخر به وجود وحدت موضوعی بین آیات یک سوره، پی برده‌اند .

محورهای پژوهشی

وحدت موضوعی سوره آل عمران (یا هر سوره دیگر)